

ГЛУХОВЦЕВА, К. Д. , І. О. НІКОЛАЄНКО (*Луганськ, Україна*)

СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКІ ДІАЛЕКТНІ РИСИ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩАХ

Dialectal features of Ukrainian families from Eastern Slobozhanshchina

Essence to surnames, what the scientist define, this official name of the person, formed on the base proper noun or appellative lexicon, which passed long time of the shaping and formation. The Ukrainian surnames in process of its operation have felt significant formal and connected with orthography the change, which particularly become observable if appears need to systematize and unify these proper names.

The proper name carries many peculiarities, history which possible realize during a close analysis only both written certificate about particularity public speech, and spoken. So, intending unify the Ukrainian surnames, necessary to pay attention to typical line spoken speech, displayed in proper names.

Keywords: proper noun or appellative lexicon, proper names, surnames, East-slobojansky' govirkies.

Визначаючи сутність прізвища, учені зазвичай акцентують увагу на тому, що це офіційне найменування людини, утворене на базі онімної або апелятивної лексики, пройшло довгий час формування та становлення. У результаті урядових заходів кінця XVIII – початку XIX ст. прізвищеві назви були закріплені за громадянами в ролі обов'язкових стабільних знаків (Бучко 1998: 36).

Прізвища українців у процесі свого функціонування зазнали значних формальних і правописних змін, що особливо стає помітним, якщо виникає потреба систематизувати й уніфікувати ці власні назви. У кінці XX – на початку XXI ст., коли українській мові надано державного статусу,

питання правопису українських прізвищ є особливо актуальним, бо воно нерідко пов'язане із перекладом питомих прізвищ з російської мови, якою в ХХ ст. були не завжди правильно транслітеровані. А, отже, правильне написання прізвища – це збереження його своєрідних ознак, особливостей.

От, скажімо, як треба правильно написати прізвища *Нарижній*, *Нарижня*? Щоб це з'ясувати, ми, звичайно ж, звертаємося до „Довідника українських прізвищ” Ю. Редька, з якого довідуємося, що нормативним визнано лише такий варіант прізвища: *Наріжний*, *Наріжна* (Редько 1969: 163). Цю ж форму власної назви фіксує В. Горпинич у різних населених пунктах степової України (Горпинич 2000: 7, 19, 111, 135). Проте, на наш погляд, не можна ігнорувати того, що аналізоване прізвище тривалий час функціонувало в усному мовленні й має традиційні для українських говірок риси. Це, зокрема, тверда вимова [р], яка могла спричинити обнижену вимову [і] й реалізацію цієї фонемі у звукові [и], що, ймовірно, відображають також прізвища *Нарижняк* (Там само: 133), *Нарижнюк* (Там само: 180). Поширеними є також форми *Нарожний*, *Нарожна*, зафіксовані й на Луганщині, і в степовій Україні (Там само: 196); пор. також *Нагірний*, *Нагірна* (Там само: 310) і *Нагорний*, *Нагорна* (Там само: 74, 152, 157, 167, 204, 211, 136, 258, 291). Ці власні назви відображають особливості усно-розмовної традиції, у якій не завжди [о] в закритому складі чергується з [і]. Отже, традиція використання прізвища в усному мовленні нерідко зумовлює появу варіантів одного прізвища, які треба ретельно фіксувати й зберігати питомі риси на письмі.

Прізвища *Нарижній*, *Нарижня* мають закінчення прикметників м'якої групи, як і *Недавні*, *Недавня* (Там само: 21), *Городній*, *Городня*, *Нижній*, *Нижня* (Скрипник 1996: 299) та ін. Проте прізвища *Нарижній*, *Нарижня* співвідносні з прикметниками, які в літературній мові належать до твердої групи (Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005: 732], а, отже, закінчення *-ий*, *-я* не відповідають літературній нормі. Виникнення цих закінчень в говірках південно-східного наріччя (східно-полтавських, словобожанських) учені пов'язують з уніфікацією форм називного відмінка прикметників за типом м'якої основи, головною причиною якої була взаємодія південно-західного за походженням явища вирівнювання прикметникових основ за твердим типом з переважаючим діалектним типом Середньої Наддніпрянщини, для якого віддавна було

властиве розрізнення твердої і м'якої основ прикметників. Поширення уніфікації форм прикметників за типом м'якої основи є за своєю природою явищем гіперичним і було зумовлене прагненням подолати „неправильні” форми типу *домашиний, синий* та ін. (Шарпило 1956: 73). Отже, прізвища *Нарижній, Нарижня* мають давні говіркові риси, які, на наш погляд, треба зберегти при написанні цих власних назв.

Не менш дискусійним є відтворення засобами літературної мови прізвища *Бесєда*, співвідносного з літературним *бесіда*. Слово *бесіда* праслов'янського походження. Виникнення його сягає глибокої давнини й пов'язується із зрощенням прислівника *без* ‘поза, ззовні’ та *сєда* ‘місце сидіння’ > ‘лавка’. Обидва слова в наш час зникли: прислівник *без* перетворився на префікс, а слово *сєда* збереглося тільки як коренева морфема у складі похідних, наприклад, *сидіти*. Значення змінилося так: ‘сидіння поза житлом’ – ‘розмова під час такого сидіння’ – ‘бесіда’ (Шанский 1994: 22).

Давність слова зумовлює його розлогу семантичну структуру в говірках. Зокрема, в українських східнословобжанських говірках воно, крім зафіксованих у літературній мові – ‘розмова з ким-небудь’; ‘доповідь, повідомлення на яку-небудь тему з наступним обміном думками’; ‘мова, мовлення’ (Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005: 77), – може мати обрядові: ‘обряд домовлення батьків наречених про весілля’; ‘звичай, за яким родичі молодії йшли або їхали другого весільного дня на частування до батьків молодого’; ‘гуляння в наступні після пародійного весілля дні’; ‘післявесільні частування на запрошення у близьких родичів молодих’; ‘сукупність учасників весілля’ (Магрицька 2003: 18); а також необрядове – ‘гуляння’, – значення.

У лексемі *бесєда* давній [*ě] рефлексований звуком [e], на відміну від багатьох говірок південно-східного наріччя, у яких у цій позиції функціонує [i]. Б. А. Шарпило, досліджуючи стан діалектного мовлення середини ХХ століття, констатував: „У супереч панівній тенденції рефлексії [*ě] як <i>e</i> має місце рефлексія північноукраїнського типу в словах *бе^eда, 'вистре'лити, бе^eседа*” у східнословобжанському ареалі майже у всіх говірках, у степовому менш послідовно” (Шарпило 1956: 59). Учений мав рацію, коли стверджував, що згадане явище малопоширене, хоч і трапляється, у центральностепових говірках, натомість поширене в усіх

словобжанських і частині полтавських (Атлас української мови 1984: к. 8, 11). Цей факт засвідчують окремі слова в мові письменників Лівобережної України середини та кінця XIX ст., які відображали у своїх творах особливості мовлення говірок регіону: у Л. І. Глібова (*беседа* ‘гостювання’), у І. С. Нечуя-Левицького (*крепак*), у Панаса Мирного (*втеряти*), у М. П. Старицького (*крепак*), у П. А. Грабовського (*втеряти*), у І. І. Манжури (*скреплявся*), у Марка Кропивницького (*беседа*). Ця риса усного мовлення знайшла відображення у прізвищах *Стрельченко*, *Стрельник*, *Крепак* та ін.

Неважко припустити, що в минулому рефлексія [*ѣ] через <е> була більш поширеною в говірках південно-східного наріччя. Так, у пісні, записаній О. О. Потебнею на Слобожанщині, уживається варіант *бель* ‘біль – вибілене полотно’: „Ой горе, горе, сухий дубе, Пошли полюбня через води, Ой через води до слободи, Де Катерина біль білила, З тонкою біллю говорила: „Ой беле ж моя, товста, біла, Як я тебе убілила?” (Українські народні пісні в записах Олександра Потебні 1988: 31).

У записах діалектного матеріалу в с. Липцях колишнього Харківського пов., доданих до праці К. П. Михальчука, зафіксоване словосполучення *бела біль* ‘нитки, вибілені для шиття’ (Михальчук 1872: 574). Зіставивши ці два факти, ми можемо говорити про спеціалізацію найменувань *бель* і *біль* на Слобожанщині: перше слово, імовірно, означало вибілене полотно; друге – нитки, вибілені для шиття по білому полотні.

У статті О. В. Ветухова „Говор слободи Алексеевка Старобельського уезда” подане також слово *беда*, *збедневіти* ‘зникнути’, внутрішня форма останнього, вірогідно, пов’язана з найменуванням *біда* (*У мене здоров’я збедневіло*) (Ветухов 1894: 15), а сама лексема репрезентує явище типової рефлексії [*ѣ] в східнословобжанських говірках. Це ж явище демонструє також варіант лексеми *быда*.

Обстеження східнословобжанських говірок на початку ХХІ століття показали, що стійкими в них залишаються рефлексії [*м] через <е> тоді, коли вони лексикалізувалися. Так, не мають фонетичних варіантів у багатьох говірках краю лексеми *бе^дда*, *бе^ддові*, *бе^дседа*, *вистрилити*. Варіант *б^дда* частіше функціонує в мовленні молодшого покоління діалектоносіїв, варіант *беда* вживається в мовленні старшого покоління словобжан. Б. А. Шарпило доводить, що затримання <е> ([и], [и^е], [е^и]) у

слові *бе^дда*, імовірно, підтримується впливом попереднього губного приголосного й розширюючим впливом /а/ наступного складу (Шарпило 1959: 42). Стійкість <е> в слові *бе^дседа* також можна розглядати як наслідок вокальної асиміляції, тобто впливу голосного заднього ряду [а] на попередній голосний.

В окремих словах виявлені ряди [е] – [и] – [і], [о] – [е] – [і], [і] – [и], що сягають [*ě]: *Вер'оўкіне – Ви'р'оўк-не – В'і'р'оўкіне, хрон – хрен – хр'ен – хр'ін, ц'ілу'вати – цілу'вати*. Послідовно вживається [и] замість [*ě] у формах множини займенника *вес'*: *ўсих, ўсім, ўсими, (на) ўсих*.

Отже, кожне слово нашої мови, нерідко сягає глибокої давнини. Прізвище, що постало на його основі, несе чимало рис, історію яких можна виписати лише під час ретельного аналізу як писемних свідчень про особливості народного мовлення, так і усних. Тому, прагнучи уніфікувати українські прізвища, ми не повинні забувати про типові риси усного мовлення, відображені у власних назвах.

Література

1. **Бучко Г.** Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини // Слов'янська ономастика: Зб. наук. пр. на честь 70-річчя д-ра філол. наук, проф. П. П. Чучки. – Ужгород: Б. в., 1998.
2. **Редько Ю. К.** Довідник українських прізвищ. – К.: Рад. шк., 1969.
3. **Горпинич В. О.** Прізвища степової України: Словник: Наук. вид. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000.
4. **Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.** Власні імена людей. – К.: Наук. думка, 1996.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь, ВТФ „Перун”, 2005.
6. **Шарпило Б. А.** До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ в говорах південно-східного наріччя української мови // Наук. зап.: Серія філологічна. – Вип. 5. – Ворошиловград, 1956.
7. **Шанский Н. М., Боброва Т. А.** Этимологический словарь русского языка. – М.: Прозерпина ТОО „Школа”, 1994.
8. **Магрицька І. В.** Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). – Луганськ: Знання, 2003.

9. Атлас української мови: У 3 т. – Т. І: Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1984.
10. Українські народні пісні в записах Олександра Потебні / Упоряд., вступ. ст. і приміт. М. Д. Дмитренка. – К.: Муз. Україна, 1988.
11. **Михальчук К. П.** Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: материалы и исслед., собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 7.
12. **Ветухов А. В.** Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии // Рус. филол. вестн. – 1894. – Т. 34.
13. **Шарпило Б. А.** Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. – Луганськ, 1959.

Глуховцева Екатерина Дмитриевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой украинской филологии и общего языкознания Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (Украина)

Николаенко Ирина Александровна, кандидат филологических наук, доцент кафедры украинской филологии и общего языкознания Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (Украина)

Дом. адрес: ул. Геологическая, д. 7, кв. 60, г. Луганск, Украина, 91000

Телефон: (моб.) +3-8-050-933-37-10, +3-8-096-209-87-37;

e-mail: irinarius@mail.ru